

AGNIESZKA STAWECKA-FIRLEJ

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: agnieszka.stawicka-firlej@prawo.uni.wroc.pl

Małżeńskie prawo osobowe ustawodawstw porozbiorowych obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dwudziestoleciu międzywojennym

W listopadzie 1918 r., po 123 latach niewoli, Polska odzyskała niepodległość. Na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego obowiązywały na terenach byłych państw zaborczych różne systemy prawa małżeńskiego (austriacki, pruski, rosyjski, francuski¹ oraz węgierski²). W niniejszym artykule, ze względu na bogactwo materii, zostaną przedstawione zasady osobowego prawa małżeńskiego obowiązującego w byłym Królestwie Polskim, byłym zaborze austriackim oraz byłym zaborze pruskim.

Obowiązujące na terytorium Królestwa Polskiego prawo małżeńskie z roku 1836³ (dalej: pr. o małż.) miało charakter ściśle wyznaniowy, wobec czego małżeństwo mogło być zawarte jedynie w obliczu Kościoła według przepisów oraz z dopełnieniem ceremoniałów religijnych. Rozpoznawanie spraw o nieważność małżeństwa także należało do zwierzchności duchownej⁴. W roku 1836 ustawodawca recypował jako prawo obowiązujące przepisy religijne każdego wyzna-

¹ Jednak w dużym stopniu zmodyfikowanym w 1825 r.

² Ten ostatni zostanie pominięty z powodu małego obszaru jego obowiązywania w województwie krakowskim.

³ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (Dz.Pr.K.P.), t. XVIII, nr 65.

⁴ Zawarte w nim były osobne przepisy dotyczące małżeństw rzymskokatolickich (art. 1–97), osobne dla ewangelików (129–178), dla innych wyznań (179–191) oraz dla małżeństw osób wyznających różne religie (192–207). Mając to na uwadze, celem zapoznania się z prawem małżeńskim obowiązującym w byłym Królestwie Polskim, niewystarczające jest poznanie przepisów prawa z 1836 r., ale również przepisów religijnych każdego wyznania.

nia. Każdoczesne prawo kanoniczne stawało się źródłem prawa małżeńskiego cywilnego, dlatego też w przypadku różnic pomiędzy tym prawem a prawem małżeńskim w 1836 r. obowiązywało prawo kościelne, religijne, chyba że prawo małżeńskie nadawało pewnym przepisom w nim uregulowanym charakter norm bezwzględnie obowiązujących⁵. Prawo małżeńskie Królestwa Polskiego nie regulowało w ogóle ślubu cywilnego.

Prawo małżeńskie austriackie⁶ (dalej: k.c.a.) uwzględniło przepisy religii małżonków, jednakże czyniło to w inny sposób aniżeli wyżej opisywane prawo małżeńskie byłego Królestwa Polskiego.

W prawie austriackim zasady prawa kanonicznego obowiązywały jako przepisy prawa cywilnego, natomiast prawo kościelne znajdowało się poza ustawą, było uwzględniane jedynie w bardzo niewielkim zakresie, jednakże nie stanowiło ono samodzielnego źródła prawa. Główną formą ślubu w prawie austriackim była forma kościelna⁷. Sądownictwo w sprawach małżeńskich przekazane było sądom świeckim.

Zupełnie inaczej kształtowało się to na ziemiach byłego zaboru pruskiego. Instytucja małżeństwa była instytucją państwową. Kodeks niemiecki⁸ (dalej: k.c.n.) formułował jedynie małżeństwo cywilne dla wszystkich wyznań. Na mocy § 1588 wskazywał, że przepisy kodeksu dotyczące małżeństwa „nie naruszają obowiązków, które ze względu na małżeństwo wynikają wobec kościoła”. Małżeństwo zawierane było przed świeckim urzędnikiem stanu (§ 1317 k.c.n.). Na mocy jego postanowień nie było przeszkód wynikających z przyczyn religijnych do zawarcia małżeństwa, ponieważ normował on zasady prawa małżeńskiego jednakowo dla wszystkich wyznań. Rozwody także miały świecki charakter, a jurysdykcja w sprawach małżeńskich należała do sądów cywilnych. Wprawdzie po zawarciu małżeństwa cywilnego była możliwość zawarcia ślubu religijnego, ale jego fakt nie miał żadnego znaczenia dla prawa państwowego⁹.

⁵ Zob. *Encyklopedia podręczna prawa prywatnego założona przez Henryka Konica*, red. F. Zoll i J. Wasilkowski. Część I. S. Tylbor, *Małżeńskie prawo osobowe*, z. XI, Warszawa, Instytut wydawniczy „Biblioteka Polska” [b.r.w.], s. 733.

⁶ W skrócie ABGB; cyt. na podstawie: *Kodeks cywilny zawierający obowiązującą w okręgach sądów apelacyjnych w Krakowie i Lwowie oraz sądu okręgowego w Cieszynie ustawę cywilną [...]*, oprac. W. Dbałowski i J. Przeworski, Warszawa 1927.

⁷ § 75 i 127 Kodeksu cywilnego austriackiego (ABGB) z 1811 r.

⁸ Kodeks cywilny niemiecki (BGB) z 1896 r. Korzystano z przekładu na język pol. Z. Lisowskiego, zob. *Zbiór ustaw Ziem Zachodnich. Tom X. Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, wyd. II, oprac. Z. Lisowski, Poznań 1933.

⁹ Natomiast w myśl § 67 ustawy z dnia 6 lutego 1875 r. o rejestracji stanu cywilnego i zawieraniu małżeństw duchowny, który udzielił ślubu przed upewnieniem się o zawarciu przez strony małżeństwa cywilnego, podlegał karze grzywny, a nawet więzienia do trzech miesięcy. W kodeksie cywilnym zachowanie przepisów kościelnych mogło mieć co najwyżej stosownie do okoliczności znaczenie jedynie etyczne, np. na gruncie § 1568 k.c. niedotrzymanie przyrzeczenia, że po ślubie cywilnym ma się odbyć ślub kościelny, może być powodem rozdziału. (*Prawo cywilne na ziemiach*

Zaręczyny

Wszystkie trzy omawiane w niniejszym artykule ustawodawstwa określały zaręczyny jako przyrzeczenie mężczyzny i kobiety zawarcia małżeństwa oraz przyjmowały, że owo przyrzeczenie nie pociągało za sobą prawnego obowiązku zawarcia małżeństwa, wykluczona była tzw. skarga o zawarcie małżeństwa, natomiast wszystkie ustawodawstwa regulowały skargę o odszkodowanie, wynagrodzenie szkody.

Podług prawa o małżeństwie obowiązującego w byłym Królestwie Polskim ważność zaręczyn zależna była od tego, czy między osobami przyrzekającymi sobie zawarcie małżeństwa zachodziły wszelkie warunki potrzebne do wstąpienia w związek małżeński oraz czy nie istniały przeszkody do jego zawarcia (art. 240 pr. o małż.). Forma zaręczyn była obojętna, mogły być one dokonane zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej, w drodze aktu prywatnego, jak i urzędowego (art. 239 pr. o małż.). Wspomniana skarga o odszkodowanie służyła stronie, jedynie gdy druga strona odstąpiła od zaręczyn bez słusznych powodów bądź w jej osobie powstał słuszny powód do niedotrzymania wzajemnego przyrzeczenia. Wynagrodzenie szkody obejmowało między innymi zwrot wydatków, które zostały poniesione w związku z zamierzonym małżeństwem. Zgodnie z art. 243 pr. o małż., jeżeli

niewiasta zaszła w ciążę z mężczyzną, który po zaręczynach wzbrania się zawrzeć małżeństwo, zaręczony ulegnie karom, w kodeksie karnym postanowionym, a nadto obowiązany jest dostarczać w każdym przypadku alimenty dziecku, niewiaście zaś tylko, gdyby nie miała własnego dostatecznego majątku¹⁰.

Kodeks cywilny austriacki nie zawierał żadnych przepisów odnoszących się do formy zawarcia czy warunków ważności zaręczyn. Natomiast jak wspomniałam powyżej, w § 46 k.c. uregulowano instytucję wynagrodzenia szkody, a mianowicie przepis ten stanowi, iż ten z narzeczonych, w którego osobie powstała uzasadniona przyczyna do zerwania zaręczyn, albo ten, który odstępuje od zaręczyn bez uzasadnionej przyczyny, jest obowiązany do wynagrodzenia rzeczywistej i udowodnionej szkody. Wynagrodzenie zaś szkody, co zostało wywiedzione na gruncie orzecznictwa sądowego¹¹, nie musi być uzależnione od winy kontra-

polskich, t. 1, W. Jaworski, *Źródła, prawo mażeńskie osobowe i majątkowe*, Warszawa-Kraków 1919, s. 35).

¹⁰ Ten obowiązek nie uległ zmianie przez wprowadzenie na obszarze byłego Królestwa Polskiego zasad Rady Państwa z 3 kwietnia 1902 r. o polepszeniu losów dzieci nieślubnych (Zb. 114/1913, poz. 998). Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 740.

¹¹ Orzeczenie z dnia 3 stycznia 1912, Zb. XV. 5726; 24 marca 1892, Zb. 14182. Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 741.

henta. Wynagrodzenie obejmowało zarówno koszty poniesione w związku z zaręczynami, jak i straty, które strona przez zaręczyny poniosła.

W Kodeksie cywilnym niemieckim, tak jak w Kodeksie cywilnym austriackim, nie było przepisów odnoszących się do formy oraz ważności zaręczyn. Przyrzeczenie kary na wypadek niezawarcia małżeństwa było nieważne — § 1297 k.c.n. Odstąpienie od zaręczyn pociągało za sobą obowiązek wynagrodzenia szkód oraz strat, które to wynikły z poczynienia wkładów lub zaciągnięcia zobowiązania dla celów zawarcia przyszłego małżeństwa. Obowiązek naprawienia szkody, w przeciwieństwie do wyżej omówionych ustawodawstw, nie istniał tylko wobec narzeczonego, lecz także względem rodziców bądź osób trzecich, które działały zamiast nich. Wynikłą szkodę z tytułu odstąpienia od małżeństwa należało wynagrodzić jedynie gdy wkłady, zaciągnięte zobowiązania bądź inne zarządzenia odpowiadały okolicznościom. Według § 1298 oraz 1299 k.c.n. prawo do wynagrodzenia na rzecz wyżej wymienionych osób należało się w dwóch przypadkach, pierwszy — gdy drugi narzeczony zerwał zaręczyny bez ważnego powodu, drugi — o ile spowodował on odstąpienie uprawnionego, przez swoją winę, stanowiącą ważny powód odstąpienia.

Odrębnie Kodeks cywilny niemiecki uregulował kwestię zwrotu подарunków zaręczynowych, mianowicie ich zwrot nie zależał od tego, czy zaręczyny zostały zerwane ze słusznej przyczyny bądź bez winy narzeczonych. Podług § 1301 zd. 1 k.c.n., jeżeli małżeństwo nie doszło do skutku, każdy z narzeczonych mógł żądać od drugiego wydania tego, co mu darował lub dał na znak zaręczyn¹². Kodeks wprowadził dwuletni termin przedawnienia liczony od dnia zerwania zaręczyn (§ 1302 k.c.n.).

Zawarcie małżeństwa

Na formę zawarcia małżeństwa składały się 1) zapowiedzi oraz 2) uroczyste oświadczenie zgodnej woli stron. Na ziemiach byłego Królestwa Polskiego, w związku z tym, iż obowiązywała tam religijna forma zawarcia małżeństwa, rozważania na temat jego formy należy omawiać z uwzględnieniem odrębności wynikających z form wyznaniowych. W niniejszym artykule, z uwagi na obszerność materii, zostaną omówione głównie małżeństwa katolickie.

W małżeństwach katolickich nupturieni o zamiarze zawarcia małżeństwa zawiadamiali proboszcza parafii, właściwego dla ich miejsca zamieszkania. Następnie z ambony ksiądz ogłaszał, przez trzy kolejne niedziele, zawiadomienie o zamierzonym związku małżeńskim. Zapowiedzi miały moc jedynie w ciągu

¹² Żądanie wydania oparte było na przepisach Kodeksu zobowiązań, tj. art. 123 n. dotyczące wydania niesłusznego wzbogacenia.

sześciu miesięcy, licząc od ostatniej ogłoszonej zapowiedzi. W przypadku chęci zawarcia małżeństwa po tym terminie zapowiedzi były powtarzane¹³.

Na mocy przepisów kodeksu cywilnego austriackiego zapowiedzi polegały na ogłoszeniu małżeństwa i wezwaniu osób, którym znana jest jakaś przeszkoda, do doniesienia o niej innej osobie, ogłaszającej zapowiedzi (§ 70 k.c.a.). Zasadniczo zapowiedzi były ogłaszane przez duszpasterza (proboszcza, rabiną, popa), jednakże gdy duszpasterz odmówił ogłoszenia zapowiedzi z powodu przeszkody, która nie była uznawana przez prawo państwowe, albo dotyczyło to małżeństw osób nienależących do żadnego ustawą uznanego kościoła lub stowarzyszenia religijnego — wówczas ogłoszenie zapowiedzi należało do władz cywilnych, do starostwa bądź w miastach, które posiadały własny statut gminy, do zarządu miasta¹⁴. Zapowiedzi, podobnie jak w Królestwie Polskim, ogłaszało się w trzech dniach podczas zwykłego zgromadzenia kościelnego w okręgu parafialnym w miejscu zamieszkania obojga narzeczonych (§ 71 i 126 k.c.a.). Do ważności małżeństwa wystarczały, po uzyskaniu dyspensy, jednokrotne zapowiedzi (§ 74¹⁵), bez jej uzyskania małżeństwo nie stawało się nieważne, natomiast takie zawarcie małżeństwa było karalne¹⁶. Właściwy do udzielenia dyspensy od drugiej oraz trzeciej zapowiedzi z ważnych powodów w pierwszej instancji był starosta, w miastach mających własny statut gminy — zarząd miasta¹⁷, chyba że występowało niebezpieczeństwo śmierci — wówczas według § 86 k.c.a. od wszystkich zapowiedzi mogła dyspensować zwierzchność miejscowa. Dyspensować od wszystkich mogło również województwo, na prośbę duszpasterza z zatajeniem nazwisk nupturientów, „gdy powszechnie sądzono, że są oni poślubieni” (§ 87 k.c.a.). Brak zapowiedzi bez uzyskanej dyspensy bądź gdy dokonane zostały wadliwie (np. podanie niewłaściwego nazwiska) — to czynniki, które skutkowały nieważnością małżeństwa¹⁸.

W prawie niemieckim zapowiedzi, które powinny poprzedzać małżeństwo (§ 1316 zd. 1 k.c.n.), ogłaszały, w przeciwieństwie do wyżej omówionych ustaw, władze świeckie. Właściwy do zapowiedzi był urzędnik stanu, przed którym według kodeksu małżeństwo miało być zawierane¹⁹. Zapowiedzi były ogłaszane we wszystkich gminach, w których każdy z narzeczonych mieszkał w ciągu ostatnich sześciu miesięcy, przez wywieszenie na okres dwóch tygodni w ratuszu, zarządzie gminy lub innym miejscu przez gminę wyznaczonym (§ 46 ww. ustawy). Zapowiedzi traciły moc, gdy małżeństwo nie zostało zawarte w ciągu sześciu miesięcy

¹³ Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 737.

¹⁴ Zob. *ibidem*, s. 740.

¹⁵ Przepis ten nie obowiązywał w małżeństwach żydowskich — brak powołania ww. paragrafu w § 126 k.c.a.

¹⁶ S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 740.

¹⁷ Ustawa z dnia 4 lipca 1872 r. Nr III Dz.Pr.p.a. § I [w:] *ibidem*, s. 740.

¹⁸ Orzeczenie z dnia 24 marca 1920, O.S.P. I 159, [w:] *ibidem*, s. 741.

¹⁹ § 44 ustawy z 6 lutego 1875, [w:] *ibidem*, s. 741.

po ich dokonaniu (§ 1316 k.c.n.). Niemieckie prawo odróżniało zaniechanie zapowiedzi, o którym decydował urzędnik stanu, w razie zawierania małżeństwa *in extremis* (§ 1316 ust. 2 k.c.n.) od dyspensy od zapowiedzi, której to udzielała władza administracyjna państwowa (§ 1316 ust. 3 k.c.n.).

Reasumując, należy wskazać, że w prawie niemieckim oraz austriackim w przypadku ślubu cywilnego zapowiedź była dokonywana przez wywieszenie odpowiedniego ogłoszenia, natomiast na gruncie prawa obowiązującego w Królestwie Polskim przez ustne ogłoszenie w kościele. W związku z tym tam, gdzie ustawodawstwo regulowało zapowiedzi przez wywieszenie, oznaczało równocześnie termin długości jego wywieszenia (prawo niemieckie — 14 dni, prawo austriackie — trzy tygodnie), natomiast gdy duszpasterz ustnie ogłaszał zapowiedzi, ustawa regulowała kwestię ich liczby (w omówionym ustawodawstwie trzy). Gdy bliżej przyjrzymy się dyspensie od zapowiedzi, zauważymy, że wszystkie ustawy, z wyjątkiem prawa niemieckiego, regulowały kwestię *matrimonium conscientiae*, czyli bez zapowiedzi z zachowaniem tajemnicy. Wszystkie omówione w niniejszym artykule ustawy знаły zwolnienie z przyczyn, które to miały jednakołą naturę, chociaż inaczej je nazywały: „w nagłych wypadkach”, „w szczególnych przypadkach”. Prawo małżeńskie Królestwa Polskiego daje zwolnienie od dwóch zapowiedzi, inne ustawy natomiast od wszystkich.

Forma ślubu

Prawo małżeńskie Królestwa Polskiego regulowało tylko jedną formę zawarcia małżeństwa — mogło być ono zawarte wyłącznie w obliczu Kościoła, publicznie, w obecności dwóch świadków, przez proboszcza parafii miejsca zamieszkania jednego z małżonków²⁰. Proboszcz był zobowiązany do nabrania przekonania o braku przeszkód do zawarcia małżeństwa, natomiast udzielenie ślubu przez duchownego, który nie miał właściwego zezwolenia (por. art. 48) lub z niedochowaniem obowiązku obecności przynajmniej dwóch świadków skutkowało nieważnością zawartego małżeństwa (art. 51). Dotyczy to małżeństw katolickich. Na gruncie omawianego prawa proboszcz dokonujący obrzędu religijnego był zarazem urzędnikiem stanu cywilnego, ponieważ miał on obowiązek spisania aktu małżeństwa oraz po jego spisaniu zawiadomienia o zawarciu małżeństwa sekretarzy wydziałów hipotecznych²¹. Z czasem przepisy prawa z 1836 r. były w sprzeczności z prawem kanonicznym Kościoła katolickiego, które było źródłem prawa.

²⁰ Za zezwoleniem przełożonego właściwej parafii lub zwierzchności diecezjalnej ślubu mógł udzielić inny duchowny oraz w innej parafii (art. 48 pr. o małż.).

²¹ Sekretarze wydziałów hipotecznych odnotowywali fakt zawarcia małżeństwa na marginesie aktu urodzenia małżonków w księdze urodzeń, która była przechowywana w archiwach hipotecznych. Tak S. Tylbor, *Małżeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 738.

Na obszarze obowiązywania prawa austriackiego ślub, jako uroczyste oświadczenie woli, mógł nastąpić (w zależności od jego formy cywilnej bądź religijnej) w obecności dwóch świadków przed właściwym dla jednego z narzeczonych duszpasterzem lub jego zastępcą — w przypadku gdy małżonkowie wyznawali tę samą religię, gdy należeli do równych wyznań chrześcijańskich, wymienione oświadczenie w obecności dwóch świadków składali przed duszpasterzem lub jego zastępcą wyznania jednego z nich. Wyróżniano trzy rodzaje ślubów cywilnych: pierwszy, tzw. ślub cywilny, z konieczności miał miejsce, gdy właściwy duszpasterz odmawiał odebrania uroczystego oświadczenia woli, gdy widział on przeszkodę, która nie była uznana przez ustawodawstwo, wówczas składano je przed naczelnikiem politycznej władzy powiatowej lub gminnej w miastach posiadających własne statuty gminne, tj. przed starostą, burmistrzem bądź zastępcą w obecności dwóch świadków oraz protokolanta. Drugi, tzw. ślub cywilny obowiązkowy — przed właściwą władzą państwową, jeżeli narzeczeni nie należeli do żadnego „ustawą znanego kościoła lub stowarzyszenia religijnego”. Trzeci, tzw. ślub cywilny fakultatywny, zawierany przed duszpasterzem lub władzą świecką, jedynie gdy jeden z narzeczonych nie należał do żadnego stowarzyszenia religijnego bądź kościoła²². Duszpasterze występowali przy akcie ślubu jako urzędnicy państwowi. Zawrzeć małżeństwo można było osobiście lub przez pełnomocnika. Zawarcie małżeństwa przez pełnomocnika było uzależnione od uzyskania zezwolenia władzy województwa, natomiast, co ważne, jego brak nie był podstawą do unieważnienia małżeństwa. Pełnomocnictwo musiało wymieniać osobę, z którą miało być zawarte małżeństwo, oraz być szczegółowe. Po zawarciu małżeństwa było ono wciągane do księgi ślubów, w zależności od jego formy wpisu dokonywał przełożony parafii własnoręcznie lub w przypadku ślubu cywilnego rejestr małżeństw należał do właściwości gminy. Na gruncie prawa austriackiego zawarcie małżeństwa w formie przez prawo nieprzewidzianej skutkowało jego nieważnością (§ 69 oraz 75 k.c.a.)²³.

Według przepisów prawa cywilnego, obowiązującego w byłym zaborze pruskim, w związku z tym, iż obowiązywała tam jedynie świecka forma ślubów, narzeczeni jednocześnie oraz osobiście obecni przed urzędnikiem stanu cywilnego oświadczaali chęć zawarcia małżeństwa. Oświadczenie nie mogło być złożone z zastrzeżeniem terminu lub pod warunkiem (§ 1317 k.c.n.). Jak wynika z powyższego, prawo niemieckie w przeciwieństwie do prawa austriackiego nie regulowało kwestii pełnomocnika przy zawarciu małżeństwa, przez nieobecnych, terminowego lub warunkowego. Urzędnik stanu cywilnego zadawał nupturien-

²² *Ibidem*, s. 741.

²³ Na mocy § 94 k.c.a. z urzędu należało dochodzić nieważności małżeństwa zawartego w formie prawem nieprzewidzianej. Należało odróżniać dwa przypadki — całkowitego braku formy prawem przewidzianej, wówczas małżeństwo uważało się za nieistniejące i do stwierdzenia tegoż faktu nie było potrzeby wydawania wyroku sądowego, natomiast gdy wystąpiła wada w formie, nieważność małżeńska musiała być orzeczona przez sąd, zob. *ibidem*, s. 742.

tom w obecności dwóch świadków²⁴ pytania, czy chcą zawrzeć małżeństwo, a po otrzymaniu twierdzących odpowiedzi ogłaszał, że strony na zasadzie omawianego kodeksu są prawnie z sobą połączone. Następnie urzędnik umieszczał wpis o zawarciu małżeństwa do rejestru ślubów (§ 1318 ust. 3 k.c.n.).

Nieważność małżeństwa powodowała niezachowanie formy przewidzianej w § 1317 k.c.n., natomiast niezachowanie wymogów formalnych wskazanych w § 1317 k.c.n. pozostawało bez wpływu na ważność związku, z kolei skutkowało nałożeniem kary²⁵.

Niemieckie prawo małżeńskie przewidywało instytucję nieważności małżeństwa (*Nichtehe*). Przy tym za nieistniejące uważano małżeństwo, przy którego zawieraniu nie zachowano formy wskazanej w wyżej wymienionym § 1317 k.c.n. i nie wciągnięto go do rejestru ślubów, w tym przypadku nie było konieczne przeprowadzanie postępowania sądowego²⁶. O ile jednak małżeństwo zostało wciągnięte do rejestru ślubów, mimo iż nieważne, wymagało unieważnienia na mocy wyroku sądowego. Małżeństwo uważano za ważne dopóty, dopóki nie zostało unieważnione wyrokiem, który miał jednak skutki *ex tunc* (por. § 1343 k.c.n.)²⁷.

Podsumowując, prawo małżeńskie Królestwa Polskiego jako główną formę zawarcia małżeństwa uznawało małżeństwo zawierane w obliczu Kościoła. Prawo niemieckie również знаło tylko jedną formę zawarcia małżeństwa, ale w przeciwieństwie do powyższej regulacji prawnej mogło być ono zawarte tylko przed urzędnikiem. Z kolei prawo austriackie znało dwie formy zawarcia małżeństwa, mogło być ono zawarte w obliczu Kościoła, a w przypadku gdy Kościół odmówił — przed władzą świecką (dla bezwyznaniowych obligatoryjny był ślub cywilny). Wspólne dla omówionych ustawodawstw było złożenie oświadczenia przed osobą urzędową. Spośród ustaw cywilnych jedynie kodeks cywilny niemiecki określał, kto może być świadkiem. Pozostałe systemy prawne nie normowały tej materii.

Zdolność do zawarcia małżeństwa

Prawo byłego Królestwa Polskiego (dotyczące małżeństw o wyznaniu rzymskokatolickim) wskazywało, że dojrzałość małżeńską osiągał mężczyzna, który

²⁴ Prawo wymieniało, kto może być świadkiem, na mocy § 1318 zd. 2 „za świadków nie powinno przybierać się osób pozbawionych praw czci obywatelskiej, dopóki są tych praw pozbawione, oraz osób małoletnich. Wolno przybierać za świadków osoby spokrewnione lub spowinowacone z jednym z obojga narzeczonych, z urzędnikiem stanu cywilnego lub między sobą”.

²⁵ *Ibidem*, s. 744.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Według § 1324 zd. 2 jeżeli małżeństwo było nieważne z powodu niezachowania formy określonej w § 1317, wciągnięto małżeństwo do rejestru, a małżonkowie żyli z sobą jako małżonkowie przez lat dziesięć albo w razie wcześniejszej śmierci jednego z nich, aż do jego śmierci, lecz najmniej trzy lata, należy małżeństwo uważać za ważne od samego początku.

ukończył lat 18, natomiast kobieta osiągała ją po ukończeniu lat 16. Mimo braku dojrzałości małżeńskiej, jeżeli mężczyzna miał ukończone lat 14, a kobieta 12, małżeństwo nie pociągało za sobą nieważności, ale osoby, które postąpiły wbrew temu zakazowi oraz opiekunowie i rodzice, którzy na to zezwolili, byli karani grzywną. Bezwzględna sankcję nieważności małżeństwa zawartego bez wymaganego wieku przewidywał art. 8 prawa o małżeństwie z 1836 r. w sytuacji, gdy do jego zawarcia doszło przez osoby płci męskiej niemające ukończonego 14. roku życia, a płci żeńskiej — niemające ukończonego 12. roku życia. Legitymację czynną do wystąpienia ze skargą o unieważnienie miały obydwie strony, a w przypadku gdy były one nieletnie lub ubezwłasnowolnione — ojciec, matka bądź opiekun (art. 85 pr. o małż.). Nie przewidziano możliwości unieważnienia takich małżeństw z urzędu na żądanie prokuratora. Prawo przewidywało obowiązek zezwolenia na zawarcie małżeństwa osób, które nie ukończyły lat 21, ponieważ na gruncie ówczesnie obowiązującego prawa były one niepełnoletnie. Zezwolenia udzielał ojciec, a jeżeli był nieobecny, nie żył bądź był ubezwłasnowolniony, zezwolenia udzielała matka, a w razie jej braku lub niemożności wydania zezwolenia, takowe wydawać mógł opiekun²⁸.

Ojciec lub matka mogli odmówić zezwolenia bez podania przyczyn, natomiast opiekun mógł sprzeciwić się zawarciu małżeństwa swojego pupila jedynie w przypadkach wymienionych w art. 17 pr. o małż., czyli gdy drugi nupturient jest człowiekiem złych obyczajów, cierpi na chorobę zaraźliwą bądź odcierpiał karę więzienia. Sankcją zawarcia małżeństwa bez wymaganego zezwolenia była odpowiedzialność karna i dyscyplinarna duchownego udzielającego ślubu. Natomiast samo małżeństwo pozostawało ważne (art. 21 pr. o małż.). Rodzice, jeżeli nie udzielili zezwolenia (nawet po zawarciu małżeństwa), mieli prawo wydziedziczyć swe dziecko częściowo.

W myśl przepisów obszaru prawa austriackiego „szaleńcy, obłąkani, upośledzeni na umyśle oraz nieletni — nie mogą zawrzeć ważnego małżeństwa”. Nieletnimi były osoby, które nie ukończyły 14. roku życia — § 21 k.c.a. Małżeństwo nie mogło być zawarte przez „szaleńców, obłąkanych, upośledzonych na umyśle — tych, którzy są albo co najmniej pozbawieni rozumu, albo co najmniej nie są w stanie przewidywać skutków swoich czynności”²⁹. Zezwolenie ojca musieli przedstawić małoletni, czyli osoby, które ukończyły 14. rok życia, ale nie osiągnęły pełnoletniości (21 lat życia). Nieuzasadniona odmowa zawarcia małżeństwa była podstawą do wystąpienia przez małoletniego ze skargą do sądu (§ 52 k.c.a.). W przypadku zawarcia małżeństwa wbrew powyższym przepisom było ono nieważne i mogło być unieważnione jedynie na żądanie tych, których prawa zostały

²⁸ Osoby pozostające w służbie wojskowej musiały uzyskać na zawarcie małżeństwa zezwolenie zwierzchniej komendy (art. 20 pr. o małż.).

²⁹ Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 747.

przez zawarcie małżeństwa naruszone mimo istnienia przeszkody. Uznania nieważności małżeństwa mogła żądać jedynie strona niewinna.

Według przepisów prawa niemieckiego dojrzałość małżeńską osiągał mężczyzna, który ukończył 21 lat, natomiast kobieta po ukończeniu lat 16. Kobieta mogła uzyskać zezwolenie na zawarcie małżeństwa przed ukończeniem lat 16, które wydawane było przez sąd grodzki (§ 1303 k.c.n.). Zezwolenia na zawarcie małżeństwa dziecka ślubnego przed 21. rokiem życia udzielał ojciec bądź matka, gdy ojciec zmarł lub był pozbawiony praw ojcowskich. Dziecko uznane za ślubne nie potrzebowało zezwolenia matki nawet po śmierci ojca. Osoby ograniczone w zdolności do działania, czyli osoby małoletnie, ubezwłasnowolnione (z powodu marnotrawstwa, nałogu pijaństwa, słabości umysłowej bądź znajdujące się pod tymczasową opieką), mogły zawrzeć małżeństwo jedynie za zezwoleniem ustawowego zastępcy³⁰. W przypadku gdy zastępcą był opiekun, a zawarcie małżeństwa leżało w interesie pupila, zezwolenia udzielał sąd opiekuńczy (§ 1304 ust. 2 k.c.n.). Nie mogły zawrzeć ważnego małżeństwa osoby niezdolne do działania w chwili jego zawarcia, czyli te, które nie ukończyły 17 lat, te które cierpiały na trwale zaburzenia władz umysłowych, wyłączające swobodne wyrażenie woli (§ 1325 k.c.n.). Skutki zawarcia małżeństwa wbrew postanowieniom wyżej wymienionych przepisów zależne były od charakteru naruszonego prawa. W przypadku zawarcia małżeństwa z naruszeniem § 1325 k.c.n., czyli przez osobę niezdolną do działania lub znajdującą się w stanie nieprzytomności, powodowało jego nieważność. Natomiast takie małżeństwo mogło być konwalidowane ze skutkiem wstecznym, poprzez potwierdzenie małżeństwa przez małżonka, o ile następowało to po ustaniu przyczyny nieważności i przed jego unieważnieniem bądź rozwiązaniem. Nieważności dochodzono na drodze skargi o nieważność³¹.

Zawarcie małżeństwa bez zezwolenia przez osobę ograniczoną w zdolności do działania skutkowało jego nieważnością, jeżeli z żądaniem wystąpił małżonek, który w czasie jego zawarcia był ograniczony w zdolności do działania (§ 1330 i 1331 k.c.n.). Powyższą skargę mógł wnieść także ustawowy zastępca, dopóki małżonek uprawniony do skargi nie miał pełnej zdolności do działania (§ 1336 k.c.n.). Możliwość wytoczenia skargi była ograniczona terminem sześciomiesięcznym liczoną do chwili, gdy ustawowy zastępca dowiedział się o zawarciu małżeństwa lub małżonek uzyskał nieograniczoną zdolność do działania (§ 1339 k.c.n.).

Zawarcie małżeństwa bez zezwolenia rodzicielskiego bądź braku dojrzałości małżeńskiej nie wpływało na jego ważność, jednakże na mocy § 1621 k.c.n. matka i ojciec mogli odmówić wyprawy w razie zamążpójścia córki bez wymaganego zezwolenia rodziców. Odnosząc się do kwestii zezwolenia osób trzecich, na gruncie prawa niemieckiego należy wskazać, że prawo to odróżniało zezwolenie

³⁰ *Ibidem*, s. 748.

³¹ *Ibidem*, s. 749.

ustawowego zastępcy od zezwolenia ojca. Zezwolenie tego pierwszego, którym był ojciec (występujący jednak nie w charakterze ojca), kurator lub opiekun, wymagane było dla osób ograniczonych w zdolności działania, a w razie odmowy zastępowało je orzeczenie sądu opiekuńczego³². Od omówionego zezwolenia prawo niemieckie odróżniało zezwolenie ojca bądź matki w przypadku dziecka nieślubnego do ukończenia przez niego 21. roku życia³³. Powyższego rozróżnienia nie znało ani prawo austriackie, ani prawo o małżeństwie Królestwa Polskiego.

Przeszkody do zawarcia małżeństwa

W nauce prawa dwudziestolecia międzywojennego utrwalił się w doktrynie podział na przeszkody rozrywające, a więc takie, które czynią nieważnym małżeństwo zawarte mimo nich, oraz tamujące, to jest takie, które nie czynią zawartego małżeństwa nieważnym, lecz pociągają za sobą inne sankcje, jak np. kary dla małżonków lub osób udzielających im ślubu. Przeszkody rozrywające podzielono na *iuris publici* oraz *iuris privati*, wystąpienie pierwszych z nich skutkowało unieważnieniem małżeństwa z urzędu, natomiast wystąpienie drugich umożliwiało zainteresowanym stronom dochodzenie na drodze sądowej nieważności małżeństwa³⁴.

Na ziemiach byłego Królestwa Polskiego, na mocy art. 23 prawa o małżeństwie, przeszkodami rozrywającymi były różność religii, wielożeństwo, śluby zakonne i wyższe święcenia, przestępstwo, pokrewieństwo i powinowactwo, przystożność publiczna. Z kolei do czynników rozrywających małżeństwo na mocy art. 22 prawa o małżeństwie zaliczono przeszkodę niemocy (*impotentia*). Z uwagi na ograniczoną możliwość przedstawienia wszystkich przeszkód z art. 23 w opracowaniu uwzględnione zostaną niektóre, moim zdaniem najważniejsze z nich. Różność religii stanowiła przeszkodę rozrywającą małżeństwo, gdy zostało ono zawarte pomiędzy osobami wyznania rzymskokatolickiego a niechrześcijanami. Pod pojęciem przeszkody przestępstwa art. 28 i 29 prawa o małżeństwie z 1836 r. wskazywały na cudzołóstwo połączone z zamordowaniem jednego z małżonków lub cudzołóstwo połączone z obietnicą pobrania się w przypadku śmierci niewinnego małżonka, lub pozbawienie życia małżonka. Pokrewieństwo i powinowactwo, bez względu na to, czy pochodzą ze związków ślubnych, czy też nieślubnych, stanowiły przeszkodę w linii prostej między wszystkimi wstępnymi i zstępными, a w linii bocznej do czwartego stopnia kanonicznego, o ile pochodzili ze związków ślubnych. W przypadku związków nieślubnych pokrewieństwo

³² Takie zezwolenie było konieczne do uzyskania pełnoletności, a jego brak stanowił *impedimentum dirimens privatum* (§ 1331 k.c.n.). Tak W. Jaworski, *Prawo cywilne...*, s. 48.

³³ Brak tego zezwolenia stanowił jedynie *impedimentum impediens* — *ibidem*, s. 49.

³⁴ *Ibidem*, s. 78.

stanowiło przeszkodę pomiędzy krewnymi w linii bocznej do czwartego stopnia, a powinowactwo pomiędzy powinowatymi do drugiego stopnia kanonicznego włącznie. Prawo byłego Królestwa Polskiego było najdalej idącym uregulowaniem dotyczącym pokrewieństwa³⁵, w przeciwieństwie na przykład do prawa niemieckiego, o czym poniżej.

Niemoc (*impotentia*), jeśli była nieuleczalna oraz wystąpiła przed zawarciem małżeństwa, była przeszkodą rozrywającą (art. 22 pr. o małż.). Adopcja stanowiła przeszkodę do zawarcia związku małżeńskiego pomiędzy przysposabiającym a przysposobionym i jego zstępny, jak również pomiędzy przysposabiającym i małżonkiem przysposobionego.

Do przeszkód rozrywających, których wystąpienie powodowało nieważność małżeństwa na gruncie prawa austriackiego, którego należało dochodzić z urzędu, należały: bliskie powinowactwo oraz pokrewieństwo, wyższe święcenia, uroczyste śluby celibatu, cudzołóstwo³⁶, małżonkobójstwo, uprowadzenie, przyczynienie się do rozwodu, istniejący związek małżeński, brak formy³⁷. Pokrewieństwo stanowiło przeszkodę pomiędzy krewnymi w linii prostej, wstępnej oraz zstępnej bez ograniczeń dotyczących jego stopnia „między rodzeństwem rodzonym i przyrodnim, między dziećmi rodzeństwa, jak również w stosunku do rodzeństwa rodziców, mianowicie stryja i stryjenki, wuja i ciotki”³⁸. Według treści § 65 k. c.a. obojętne było, czy pokrewieństwo wynika z nieślubnych bądź ślubnych związków, natomiast powinowactwo na mocy § 66 k.c.a. było przeszkodą do zawarcia małżeństwa między mężem a krewnymi żony, jak również między żoną a krewnymi męża, w tym zakresie co do stopnia pokrewieństwa.

Do przeszkód rozrywających *iuris privati* w systemie prawa austriackiego zaliczane były: brak rozeznania, brak zezwolenia rodzicielskiego lub sądowego, przymus, błąd, niemoc płciowa, brak zapowiedzi³⁹.

Wśród przeszkód tamujących przez prawo austriackie znalazły się: istnienie poprzednio zawartego nieważnego małżeństwa, brak zezwolenia władzy wojskowej bądź innej przełożonej, brak potrzebnych świadectw i dokumentów, czas oczekiwania i pominięcie poszczególnych zapowiedzi⁴⁰.

³⁵ Tak W. Jaworski, *Prawo cywilne...*, s. 79.

³⁶ § 67 k.c.a. stanowił, że nieważne jest małżeństwo między dwoma osobami, które dopuściły się między sobą cudzołóstwa, musiało być ono jednak udowodnione przed zawarciem małżeństwa.

³⁷ Przyczyna braku formy została omówiona powyżej — przy zagadnieniu dotyczącym formy ślubu.

³⁸ Tak S. Tylbor, *Małżeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 758.

³⁹ Większość przesłanek została omówiona wcześniej, z wyjątkiem m.in. niemocy, która jako przeszkoda do zawarcia małżeństwa musiała być trwała i poprzedzać związek małżeński, dowód niemocy przeprowadzany był z badania biegłych, a w razie wątpliwości, czy niemoc ma charakter trwały, czy czasowy, małżonków poddawano próbie na okres do jednego roku. Przy widocznej beznadziejności sąd mógł pominąć rok próby — zob. *ibidem*, s. 760.

⁴⁰ Przeszkoda czasu oczekiwania polegała na tym, że kobieta nie mogła ponownie zawrzeć małżeństwa po ustaniu poprzedniego wskutek śmierci męża, unieważnienia lub rozwodu, a o ile

Na obszarze byłego prawa pruskiego do przeszkód rozrywających *iuris publici* zaliczano: brak formy, brak zdolności do działania, bliskie pokrewieństwo, powinowactwo, cudzołóstwo i istnienie związku małżeńskiego⁴¹. Nieważności małżeństwa w związku z przekroczeniem przeszkód rozrywających wyżej wymienione *iuris publici* wg § 1329 k.c.n. żądać można tylko w drodze formalnej skargi. Prawomocny wyrok w procesie dotyczącym nieważności odnosił skutek nie tylko *inter partes*, lecz wobec wszystkich. W opracowaniu omówione zostaną przeszkody powinowactwa, pokrewieństwa oraz cudzołóstwa.

Przeszkodę rozrywającą *iuris publici* stanowiło pokrewieństwo oraz powinowactwo w linii prostej bez ograniczenia stopnia i pokrewieństwo w linii bocznej pomiędzy „rodzeństwem rodzonym i przyrodnim”⁴². Na równi z pokrewieństwem ślubnym traktowano pokrewieństwo pomiędzy „dzieckiem nieślubnym i jego potomkami z jednej strony, a ojcem i krewnymi z drugiej strony”⁴³. Wobec treści § 1312 k.c.n. oraz § 1322 k.c.n., jeżeli małżonek został rozwiedziony z powodu cudzołóstwa, co zostało potwierdzone w wyroku jako przyczyna rozwodu, nie mógł zawrzeć małżeństwa ze współsprawcą cudzołóstwa, chyba że uzyskał dyspensę⁴⁴. Jej uzyskanie sanowało kolejne małżeństwo *ex tunc*. Do przeszkód rozrywających *iuris privati* k.c.n. zaliczało brak zezwolenia ustawowego zastępcy, brak świadomości lub woli, podstęp, groźbę, błąd oraz pozostawanie przy życiu poprzedniego małżonka uznanego za zmarłego⁴⁵. Nieważności małżeństwa zawartego wbrew przeszkodzie *iuris privati* można było dochodzić jedynie w drodze skargi, przed rozwiązaniem małżeństwa.

Do przeszkód tamujących na gruncie prawa niemieckiego zaliczane były omówione wcześniej w niniejszym artykule: brak dojrzałości małżeńskiej, brak zezwolenia rodzicielskiego oraz brak zezwolenia władzy. Do przeszkód tych na-

była w ciąży przed rozwiązaniem, natomiast w razie wątpliwości co do ciąży nie mogła zawrzeć ponownego małżeństwa przed upływem 180 dni przed ustaniem pierwszego, naruszenie tych postanowień skutkowało utratą korzyści z pierwszego małżeństwa w zakresie ostatniej woli, dziedziczenia lub umowy małżeńskiej. Natomiast gdy mężczyzna zawarł z kobietą małżeństwo podczas trwania przeszkody, zgodnie z § 58 k.c.a. nie mógł żądać unieważnienia małżeństwa z powodu błędu co do ciąży, zob. *ibidem*, s. 760.

⁴¹ Małżeństwo uważano za nieważne, jeśli w momencie jego zawarcia jeden z małżonków pozostawał w innym związku małżeńskim (§ 1326 k.c.n.), aby można było zawrzeć kolejne małżeństwo, trzeba było udowodnić rozwiązanie lub unieważnienie poprzedniego małżeństwa.

⁴² § 1310 k.c.n.

⁴³ § 1310 zd. 3 k.c.n.

⁴⁴ Dyspensy udzielał minister sprawiedliwości, który na Śląsku mógł przenieść uprawnienia do dyspensowania na prezesów sądów okręgowych. Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 761.

⁴⁵ § 1350 k.c.n. „Jeżeli małżonek uznany za zmarłego, jeszcze żyje, każdy z małżonków żyjących w nowym małżeństwie może nowe małżeństwo zacepić, chyba, że w chwili jego zawarcia wiedział, że tamten żyje. Zacepienie może nastąpić tylko w ciągu 6 miesięcy od chwili, w której małżonek zacepiający małżeństwo, dowiedział się, że małżonek uznany za zmarłego, żyje”.

leżało także powinowactwo nieślubne, przysposobienie oraz czas oczekiwania⁴⁶, obowiązek rozliczenia się oraz zaskarżenie wyroku uznającego pierwszego małżonka za zmarłego. Powinowactwo nieślubne było uregulowane w § 1310 zd. 2 k.c.n. jako przesłanka wstrzymująca stanowiąca, że „niedozwolone jest zawarcie małżeństwa pomiędzy osobami, z których jedna utrzymywała stosunki cielesne z rodzicami, dalszymi zstępnymi lub potomkami drugiej”. Natomiast przysposobienie było przesłanką wstrzymującą pomiędzy przysposabiającym a przysposobionym oraz jego zstępnymi, przez czas trwania adopcji (§ 1311 k.c.n.).

Ustanie małżeństwa lub małżeńskiego pożycia oraz ich skutki

Na gruncie prawa obowiązującego w byłym Królestwie Polskim małżeństwo rozwiązywało się bądź przez śmierć, bądź w wyznaniach dopuszczających przez rozwód. W związku z tym, iż rozważania w niniejszym artykule dotyczą jedynie małżeństw osób wyznających religię rzymskokatolicką, rozwód *sensu stricto* na ziemiach wymienionego byłego zaboru nie będzie przedmiotem omówienia. Uznanie małżonka za zmarłego, mimo iż zawierało w sobie wszystkie skutki śmierci, nie uprawniało małżonka do zawarcia nowego małżeństwa⁴⁷.

Pożycie małżeńskie ustawało wskutek rozłączenia od stołu i łoża (separacji) na czas ograniczony lub nieograniczony. Rozwiązanie małżeństwa w wyznaniu rzymskokatolickim mogło nastąpić przez śmierć lub wstąpienie do zakonu i wykonanie w nim ślubu czystości, o ile jednak małżeństwo nie zostało spełnione fizycznie⁴⁸. Jak wspomniałam, rozwód nie był znany ustawie z 1836 r. w przypadku małżeństw rzymskokatolickich, natomiast wprowadzone zostało rozłączenie od stołu i łoża. Powodowało ono ustanie pożycia (na czas nieoznaczony lub oznaczony) małżonków, którzy nie mieli prawa zawierać innych związków mał-

⁴⁶ Podobnie jak w omawianym wyżej prawie austriackim, był on zastrzeżony dla kobiety, która chciała zawrzeć ponowne małżeństwo po rozwiązaniu bądź unieważnieniu poprzedniego. Okres oczekiwania na gruncie prawa niemieckiego był dłuższy, albowiem wynosił dziesięć miesięcy. Można było uzyskać dyspensę od zachowania tego terminu, której udzielał sąd grodzki właściwy ze względu na miejsce zamieszkania lub pobytu, a w przypadku braku wyżej wymienionych właściwości sąd, w którego okręgu przyszłe małżeństwo miało być zawarte. Tak S. Tylbor, *Małżeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 762.

⁴⁷ O tym, czy zawarcie ponownego małżeństwa będzie możliwe, decydowała władza kościelna (art. 56 w brzmieniu ustawy z 27 stycznia 1922 r. w przedmiocie zmiany i uzupełnienia niektórych przepisów obowiązujących w b. Królestwie Polskim kodeksu cywilnego z 1825 r. oraz ustawy postępowania cywilnego, dotyczących nieobecnych i zaginionych, Dz.U., 1922, Nr 11, poz. 87).

⁴⁸ Art. 160 pr. o małż.

żeńskich⁴⁹. Przyczynami owego rozłączenia było cudzołóstwo⁵⁰, ciężkie obelgi, popełnienie przez współmałżonka zbrodni bądź występków, wzajemne zezwolenie, jeżeli opierało się na godziwych podstawach⁵¹.

Rozłączenie na czas nieograniczony mogło być zniesione jedynie na podstawie wyroku sądu duchownego. W takim przypadku małżeństwo uważane było za nowo zawarte z dniem wydania wyroku przywracającego pożycie małżeńskie. Należy zauważyć, że rozłączenie na czas nieograniczony zrównane było co do skutków z rozwodem (z wyjątkiem możliwości zawarcia nowego związku małżeńskiego), natomiast rozłączenie na czas ograniczony nie znosiło skutków cywilnych (o czym szerzej w dalszej części).

Na obszarze byłego zaboru austriackiego małżeństwo ustawało wskutek śmierci lub (z wyjątkiem katolików) rozwodu. Separacja, czyli rozdział małżeństwa, pociągała za sobą skutki ustania pożycia małżeńskiego przy zachowaniu węzła małżeńskiego. Separacja została uregulowana dla wszystkich wyznań jednakowo (w przeciwieństwie do regulacji obowiązującej na terytorium byłego Królestwa Polskiego). Rozdział nie mógł nastąpić, nawet za obustronną zgodą, lecz jedynie w drodze orzeczenia sądowego, za wzajemną zgodą (§ 103 i n. k.c.a.) lub bez zgody strony, ale z jej winy (§ 107 i n. k.c.n.). Formalnego zatwierdzenia przez sąd wymagano dla połączenia małżonków po orzeczonej separacji, w przeciwnym wypadku skutki orzeczenia o separacji nie odnosiły skutków prawnych.

Uznanie za zmarłego nie pociągało z mocy prawa ustania małżeństwa. Rozwiązania małżeństwa można było żądać przed sądem, przed którym toczyło się postępowanie o uznanie za zmarłego⁵². Rozwód, podobnie jak w przepisach byłego Królestwa Polskiego, był możliwy w zależności od wyznania małżonków. Małżeństwa katolickie mogły być rozwiązane jedynie przez śmierć, natomiast małżeństwa osób innych wyznań oraz bezwyznaniowe na mocy przepisów ustawy cywilnej⁵³.

Na obszarze prawa niemieckiego małżeństwo ustawało przez śmierć, rozwód oraz przez unieważnienie związku małżeńskiego, z kolei pożycie małżeńskie ustawało przez separację (czyli zniesienie wspólności małżeńskiej). Uznanie małżonka za zmarłego również na gruncie wyżej wymienionej regulacji prawnej nie

⁴⁹ Tak art. 62 i 67 pr. o małż.

⁵⁰ Prawo byłego Królestwa Polskiego przewidywało cztery sytuacje, w których cudzołóstwo przestało być przyczyną rozłączenia, pierwszą z nich było obustronne cudzołóstwo, drugą przebaczenie ze strony małżonka niewinnego, trzecią skłonienie żony przez męża do zdrady małżeńskiej oraz ostatnią było zmuszanie żony gwałtem do jego popełnienia. Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 770.

⁵¹ Tak art. 62 i 66 pr. o małż.

⁵² Tak S. Tylbor, *Mażeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 774.

⁵³ *Ibidem*.

miało wpływu na byt małżeństwa, rozwiązywało się ono z mocy prawa w przypadku zawarcia przez małżonka ponownego związku⁵⁴.

Kodeks cywilny niemiecki zawierał jednolite przepisy dotyczące separacji oraz rozwodu dla wszystkich wyznań. Separacja jako zniesienie wspólności małżeńskiej miała te same skutki cywilne co rozwód, jednakże niemożliwe było zawarcie ponownego związku małżeńskiego. Ustawa wylicza przesłanki rozwodu, który mógł nastąpić jedynie na mocy wyroku sądowego (§ 1564 k.c.n.). Niektóre przyczyny są podane w sposób ścisły, inne zaś w sposób bardzo ogólny. Do tych pierwszych należą cudzołóstwo, nierząd przeciwko naturze oraz dwużeństwo, złośliwe opuszczenie, choroba umysłowa, na którą cierpiał małżonek i trwała ona minimum trzy lata w stopniu uniemożliwiającym łączność duchową oraz nie rokowała odzyskania jej w przyszłości (§ 1569 k.c.n.). Kodeks wyróżnia także na mocy § 1568 k.c.n. przyczynę ogólną:

małżonek może skarżyć o rozwód, jeżeli drugi małżonek przez ciężkie naruszenie obowiązków, które małżeństwo nakłada, albo przez niecne lub niemoralne zachowanie się, stał się winnym tak poważnego zachwiania stosunku małżeńskiego, że od małżonka nie można wymagać, by dalej pozostawał w małżeństwie. Za ciężkie naruszenie obowiązków uważa się również ciężką zniewagę⁵⁵.

Prawo do żądania rozwodu gasło w przypadku przebaczenia winnemu małżonkowi lub w przypadku upływu sześciomiesięcznego terminu do wniesienia skargi od dnia, w którym małżonek dowiedział się o podstawie do wystąpienia z takim żądaniem.

Termin przedawnienia do wniesienia skargi wynosił lat dziesięć od powstania przyczyny. Wyrok rozwodowy zawierał w swej treści wskazanie, który z małżonków ponosi winę (§ 1571 k.c.n.). Winę mogli ponieść również oboje małżonkowie, uznanie winy małżonka powoda następowało w trybie akcji wzajemnej lub bez niej (§ 1571 k.c.n.).

Wpływ skutków rozwodu oraz separacji na stosunki prawne między małżonkami zostanie omówiony w niniejszym artykule jedynie w odniesieniu do osobowego prawa małżeńskiego, ze szczególnym uwzględnieniem alimentów oraz opieki nad dziećmi.

W związku z tym, iż na terenie byłego Królestwa Polskiego rozwód *sensu stricto* nie był znany ustawie z 1836 r. w odniesieniu do małżeństw rzymskokatolickich, omówione poniżej skutki należy odnosić do wyznań, które dopuszczały rozwiązywanie małżeństwa przez rozwód (np. małżeństwa osób wyznających reli-

⁵⁴ § 1348 k.c.n.

⁵⁵ § 1568 k.c.n., przytoczona norma ogólna była najczęstszą podstawą procesów rozwodowych. Tak S. Tylbor, *Małżeńskie prawo osobowe*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 776.

gię prawosławną, wyznania ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego). Z chwilą uprawomocnienia się wyroku orzekającego rozwód ustawały prawa oraz obowiązki małżonków, czyli obowiązek wierności, wsparcia, przyzwoitego postępowania i pomocy.

Skutkiem rozwodu było powierzenie opieki nad wspólnymi dziećmi. Była ona powierzana ojcu, o ile nie uznano go za winnego, bez względu na fakt, czy matka została uznana za winną, czy niewinną. W przypadku gdy oboje ponosili winę za rozkład pożycia, wówczas o tym, komu ją powierzyć, decydowała rada familijna, która mogła nawet postanowić o powierzeniu dziecka osobie trzeciej (art. 354 pr. o małż.).

Ustawa z 1836 r. regulowała opisywane tu rozłączenie od stołu i łoża, które powodowało ustanie pożycia między małżonkami na czas nieograniczony lub ograniczony. W związku z tym podziałem inne były skutki dla każdego z wyżej wymienionych rozłączeń. Rozłączenie na czas nieograniczony miało identyczne skutki cywilne jak rozwód, z wyjątkiem tego, iż był utrzymany między małżonkami węzeł małżeński, co uniemożliwiało zawarcie ponownego małżeństwa (art. 228 pr. o małż.).⁵⁶ Odmienne uregulowano kwestię rozłączenia na czas oznaczony, albowiem nie wpływało to na skutki cywilne małżeństwa (art. 248 pr. o małż.). W przypadku braku porozumienia między małżonkami w zakresie pieczy nad dziećmi sąd powierzał ją ojcu, matce bądź osobie trzeciej oraz rozstrzygał o obowiązkach alimentacyjnych (art. 217 oraz 218 pr. o małż.).

Na obszarze byłego zaboru austriackiego separacja (rozdział) utrzymywała węzeł małżeński, który to stanowił przeszkodę do zawarcia kolejnego małżeństwa. Skutkiem separacji było między innymi ustanie obowiązku wzajemnej pomocy, wspólnego pożycia oraz mieszkania czy prawa męża do zastępowania żony, żona zachowywała nazwisko męża oraz, co ważniejsze, istniał nadal między małżonkami obowiązek wierności.

O tym, który z małżonków sprawował opiekę nad dziećmi, decydowały ich wspólne ustalenia, które musiały być zatwierdzone przez sąd. W przypadku braku porozumienia rozstrzygał sąd, mając na uwadze całokształt okoliczności sprawy. Drugi z małżonków miał prawo do widywania się z dziećmi. Koszty utrzymania dzieci ponosił zawsze ojciec, natomiast matka jedynie w wyjątkowych wypadkach (§ 142 oraz 143 k.c.a.).

Małżonek, z winy którego została orzeczona separacja, nie zachowywał prawa do ustawowego dziedziczenia, natomiast wdowa, która ponosiła winę za separację, nie miała prawa do sześciotygodniowego utrzymania z majątku męża, który to wobec treści § 1243 k.c.a. jej przysługiwał. Inaczej wyżej wymieniony kodeks regulował sytuację małżonka, który nie ponosił winy za separację, mianowicie za-

⁵⁶ W związku z tym, iż między małżonkami nadal był utrzymany węzeł małżeński, orzecznictwo Sądu Najwyższego reprezentowało stanowisko, iż z tego faktu należy wywodzić, że żona w dalszym ciągu winna nosić nazwisko męża, zob. *ibidem*, s. 777.

chowywał on prawo do dziedziczenia po zmarłym małżonku oraz do utrzymania ze spadku dopóty, dopóki ponownie nie weźmie ślubu, o ile owo utrzymanie nie było pokryte w otrzymanej tytułem dziedziczenia części majątku spadkowego lub przyznane z ostatniej woli na wypadek przeżycia⁵⁷.

W przypadku rozwodu wszystkie skutki cywilne z niego wynikające ustały. Początkowo żona zachowywała nazwisko męża oraz jego obywatelstwo, w latach późniejszych wobec wypracowanej linii orzeczniczej ustawał obowiązek żony do zachowania nazwiska męża, a prawo do jego noszenia miała, gdy nie była uznana za winną rozwodu⁵⁸.

Skutki separacji oraz rozwodu na obszarze byłego zaboru pruskiego były niemalże identyczne, z wyjątkiem faktu, że małżonkowie w separacji nie mogli zawierać ponownie małżeństwa, z drugiej strony mogli oni w każdej chwili przywrócić pożycie małżeńskie, co nie wymagało dokonania żadnych formalności. Skutki cywilne zawartego małżeństwa w przypadku separacji i rozwodu zasadniczo gasły.

Odnosząc się do kwestii nazwiska żony, należy zauważyć, iż zachowywała prawo do jego noszenia, jednakże na podstawie złożonego oświadczenia odpowiedniej władzy mogła powrócić do nazwiska rodowego lub do nazwiska noszonego po rozwodzie, gdy nie została uznana za wyłącznie winną rozkładu. Kodeks cywilny niemiecki wprowadził surową regulację odnoszącą się do zachowania nazwiska męża przez żonę uznaną za wyłącznie winną — mógł on zabronić jej dalszego używania jego nazwiska, co skutkowało tym, że musiała powrócić do poprzednio noszonego nazwiska⁵⁹. Ważną kwestią była sprawa dotycząca alimentów, które były wypłacane w formie renty pieniężnej. Płacił je mążonek uznany za wyłącznie winnego małżonkowi niewinnemu bądź małżonkowi choremu, gdy rozwiązanie małżeństwa następowało z powodu choroby umysłowej (§ 1178–1183 k.c.n.). Alimenty płacone były w zakresie odpowiadającym stanowi osoby do nich uprawnionej — żona je otrzymywała, gdy nie mogła utrzymać się z dochodów własnego majątku lub swej pracy, natomiast mężowi należne były od żony, „o ile on sam utrzymać się nie może”⁶⁰. Obowiązek alimentacyjny gasł w przypadku zawarcia przez uprawnionego kolejnego związku małżeńskiego.

Skutki rozwodu w zakresie stosunków między rodzicami a dziećmi Kodeks cywilny niemiecki uzależniał od wskazania w orzeczeniu, kto ponosi winę za rozkład pożycia, a gdy winne były obie strony — od wieku i płci dziecka. W przypadku uznania jednego z małżonków za wyłącznie winnego (z wyłączeniem choroby umysłowej) — piecza nad dzieckiem, gdy oboje małżonków żyło, należała do małżonka niewinnego. Gdy oboje uznani zostali za winnych, piecza nad synem,

⁵⁷ *Ibidem*, s. 778.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 779.

⁵⁹ § 1577 k.c.n.

⁶⁰ § 1578 k.c.n.

który nie ukończył lat sześciu, bądź córką przysługiwała matce, a w przypadku gdy syn miał ukończone sześć lat — ojcu⁶¹.

Osobowe prawo mażeńskie obowiązujące na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego zawierało nie tylko różnice w zakresie pojęciowym małżeństwa, lecz także, co ważne z punktu widzenia prawnika, różne były całe systemy tegoż prawa, począwszy od zaręczyn, przez zawarcie małżeństwa, a skończywszy na ustaniu małżeństwa oraz skutkach wynikających z wymienionych zdarzeń. W byłym zaborze pruskim nadal używano niemieckiego kodeksu z roku 1896, który dopuszczał tylko formę cywilną zawarcia małżeństwa. Nupturienti, chcąc zawrzeć związek mażeński przed duchownym swego wyznania, mogli to uczynić, ale po formie cywilnej. Zawieranie związków mażeńskich w byłym zaborze austriackim następowało według przepisów kodeksu cywilnego z 1811 r., który to powierzał pełną jurysdykcję nad małżeństwem władzy sądowniczej. Na ziemiach byłego Królestwa Polskiego, na którym obowiązywało prawo mażeńskie z 1836 r., prawo to miało charakter ściśle wyznaniowy. Taka rozpiętość prawna, brak przepisów, które by jednoznacznie przesądzały o systemie polskiego prawa mażeńskiego, powodowały liczne problemy związane między innymi z uznawaniem małżeństw zawartych w formie cywilnej na terytorium ziem byłego Królestwa Polskiego, co przyczyniło się do rozpoczęcia prac Komisji Kodyfikacyjnej utworzonej przez Sejm Ustawodawczy z 3 czerwca 1919 r.

The personal matrimonial law of the post-partition legislations in force during the interwar period

Summary

The aim of the study is to identify various systems of matrimonial law in force in the territory of the Republic of Poland in the interwar period; in the central, southern and western provinces. There were five different systems of matrimonial law in the area of the Republic of Poland, however the most important of them: the law on marriage of 16 March 1836 — in force in the territory of the former Polish Kingdom, Austrian Civil Code (ABGB) of 1811 — in force in the territory of the former Austrian partition and German Civil Code (BGB) of 1896 — in force in the territory of the former Prussian partition, were discussed in this article.

The different institutions of the personal matrimonial law, taking into account the regulations of individual legal systems concerning betrothal, marriage and its effects, dissolution of the marriage or married life, and the impact of the effects of divorce and separation on the legal relationship between spouses, were described in the article.

The main aim was to compare the matrimonial law having a strictly religious nature (Polish Kingdom) with the law, in which the principles of the canon law were in force as the rules of civil

⁶¹ Sąd opiekuńczy mógł na podstawie zarządzenia, mając na uwadze interes dziecka, orzec odmiennie lub wydane wcześniej zarządzenie zmienić. Małżonek, któremu nie została powierzona piecza nad dzieckiem, zachowywał prawo do ustalonych przez sąd kontaktów z dzieckiem (§ 1635 oraz 1636 k.c.n.).

law, however the church law was taken into account only to a very limited extent (ABGB), and with the law, in which the institution of marriage was only a public institution (BGB).

Keywords: Civil Code of Austria, Civil Code of Germany, Kingdom of Poland, marriage law, the interwar period